

I. ROZPRAWY I ANALIZY

DOI: 10.17951/et.2020.32.51

Ilona Gumowska-Grochot

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polska

ORCID: 0000-0002-9229-0329

e-mail: ilona.gumowska@poczta.umcs.lublin.pl

Polska *BIEDA* w perspektywie etymologicznej, historycznojęzykowej i dialektologicznej

The Polish *BIEDA* (poverty) from the perspective of etymology and historical linguistics

Abstract: The article deals with the Polish concept of *BIEDA* (poverty) from the perspective of etymology and historical linguistics. A diachronic analysis provides access to the evolution of the concept. The article references the major findings relating to the role of etymology in semantic research, especially in reconstructing the linguistic view of concepts within the framework of cognitive ethnolinguistics. The analytical part deals with data from etymological dictionaries, earlier stages in the history of Polish, and rural dialects. The analysis itself is concerned with two forms of the lexeme on hand: *bieda* 'poverty, misery, misfortune' and *biada* 'woe', which have undergone substitution. The semantic development of the concept progressed in three stages and involved the following senses: (1) 'compulsion, necessity'; (2) 'misfortune, misery, suffering'; and (3) 'poverty'. The material-*cum*-immaterial nature of *BIEDA* reflects its etymological meaning and historical development, in which the subsequent senses did not give way to still others but incorporated them. The semantic development of *BIEDA* shows that the structure of the concept embraces two aspects: material and psycho-social. The semantic components that one can identify in the complex structure of that concept include above all: a material want and the need that accompanies that want; misfortune, hardship, and trouble; strife; danger of punishment; low value, quality, or number of something; low value of someone; that which is ominous or dangerous. *BIEDA* can easily extend its meaning metaphorically, which is most clearly visible in dialects. As a euphemism, it helps avoid words subjected to linguistic taboo.

Key words: *BIEDA*; misery; etymology; poverty; ethnolinguistics; Polish

Ustalenia badaczy wskazują, że leksem *bieda* jest elementem prasłowiańskiego dziedzictwa w polszczyźnie (por. Lehr-Splawiński 1954: 141–145; Jankowiak 1997: 169). Współcześnie przypisuje mu się trzy podstawowe znaczenia: 1. ‘brak wystarczających środków materialnych do zaspokajania potrzeb; niedostatek, ubóstwo’; 2. *potoczne* ‘trudna, przykra sytuacja; nie-szczęście, kłopoty, tarapaty’; 3. *przestarzałe* ‘ludzie niezamożni; nędzarze, biedacy, biedota’ (USJP I 2003: 252). Pojęcie stopniowo jednak ewoluowało, na co wskazuje analiza diachroniczna, uwzględniająca pierwotne znaczenie etymologiczne oraz jego rozwój historyczny. Celem artykułu jest analiza danych etymologicznych, historycznojęzykowych oraz gwarowych, które ukazują dwa współistniejące w strukturze jednostki aspekty: materialny i niematerialny.

Na rangę pojęcia *BIEDY* w kulturze regionalnej zwrócił uwagę Maciej Rak w monografii *Kulturomy podhalańskie* (2015). W grupie wartości negatywnych autor wyróżnił dwie, istotne w świadomości góralskiej – *biydę* i *głód*. Jednak jak zaznacza, „te dwa kulturomy nie są typowo podhalańskie, mają bowiem znacznie szerszy zasięg – mogą się z nimi identyfikować także inni polscy chłopcy” (Rak 2015: 238). Przyczyną, dla której *BIEDĘ* można uznać za kulturom specyficzny dla kultury ludowej, jest, w opinii badacza, powszechny strach przed nią (tamże: 239).

Najwięcej uwagi tematowi biedy poświęcili jak dotąd socjologowie oraz badacze społeczni. Z perspektywy analiz lingwistycznych najcenniejsze uwagi odnajdujemy w pracy *Bieda i bogactwo w polskiej kulturze i świadomości* pod redakcją Grażyny Skąpskiej (2003), zwłaszcza zaś w zamieszczonym tam artykule Stanisława Marmuszewskiego (2003). Wiele miejsca socjologicznym badaniom jakościowym biedy poświęciła Elżbieta Tarkowska. Spośród licznych opracowań autorki warto wyróżnić dwa, w których również lingwista znajdzie wiele istotnych spostrzeżeń: *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce* (2000) oraz *Dyskurs ubóstwa i wykluczenia społecznego* (2013).

Pojęcie *BIEDY* w badaniach językoznawczych pojawiało się dotychczas niejako przy okazji analiz poświęconych innym zagadnieniom. Uwzględniano je na przykład w rozważaniach nad polskim systemem wartości, słowami kluczowymi służącymi samoidentyfikacji etnicznej, a także w analizie pola leksykalnego *PIENIĄDZA*. Najwięcej opracowań dotyczy frazeologii *biedy*, także w ujęciu kontrastywnym. Wskazać można tu na przykład pracę Jolanty Dyoniziak (2005). Wśród analiz lingwistycznych najwięcej miejsca *BIEDZIE* poświęciła Ewa Młynarczyk. Badaczka opisywała między innymi elementy obrazu pojęcia w polszczyźnie, także we frazeologii (Młynarczyk 2015, 2016). W jednym z ostatnich artykułów autorka zwróciła uwagę, że jest to jeden z głęboko utrwalonych składników struktury pojęciowej po-

tocznej polszczyzny (Młynarczyk 2018: 228). Sposobom konceptualizacji *BIEDY*, zwłaszcza w polszczyźnie gwarowej, poświęcone są także prace Ilony Gumowskiej (Gumowska 2016a, 2016b).

Przedmiotem badań etymologii jest pochodzenie i pierwotne znaczenie wyrazów. Jej celem jest „ustalenie rozwoju znaczeniowego, co sprawia, że nieodzownym składnikiem badań etymologicznych jest przedstawienie historii wyrazu. Dzięki ustaleniu wykrytych zmian znaczeniowych i formalnych jest możliwe podanie pierwotnej postaci i pierwotnego znaczenia” (EJP 1991: 77). Poszukiwanie etymonu oraz uwzględnianie perspektywy historycznojęzykowej nie jest obce współczesnym dociekaniom semantycznym. Jest to także istotny element rekonstrukcji językowego obrazu pojęć dokonywanych w kręgu etnolingwistyki kognitywnej. Na etymologię jako składnik językowego obrazu świata wskazywała Renata Grzegorzczkova (1990: 47). Jej rolę podkreślali również Janusz Anusiewicz, Anna Dąbrowska i Michael Fleischer, dostrzegając w ustaleniach etymologicznych wy tłumaczenie „proces[*u*] formowania się obrazu świata, który może trwać we współczesnym języku” (Anusiewicz, Dąbrowska, Fleischer 2000: 36). Także Jadwiga Puzynina analizowała pochodzenie i rozwój znaczeniowy „ważnych polskich słów” (por. Puzynina 1997: 303–309). Wiele uwagi etymologii poświęciła w swoich pracach z zakresu semantyki Małgorzata Brzozowska (Mazurkiewicz 1988; Mazurkiewicz-Brzozowska 1999, 2000, 2009). Autorka, podkreślając rolę związku znaczenia etymologicznego wyrazu i jego funkcji w danej kulturze, stwierdza, że

znajomość znaczenia etymologicznego wyrazu oraz kształtujących znaczenia tego wyrazu warunków kulturowych pozwala na pełniejsze uchwycenie znaczenia wyrazu w różnych synchronicznych momentach jego funkcjonowania w danym języku i kulturze (Mazurkiewicz 1988: 111).

Maria Wojtyła-Świerzowska postulowała dowartościowanie antropocentrycznego charakteru etymologii (Wojtyła-Świerzowska 1998: 20). Zdaniem Marioli Jakubowicz etymologia „stwarza [...] pomost pomiędzy dzisiejszym a dawnym obrazem świata”, dlatego też stanowi istotne źródło danych dla etnolingwisty (Jakubowicz 2012: 173). Autorka, przyglądając się roli etymologii (por. Jakubowicz 1999, 2003, 2012, 2015), stwierdza, że jest ona „odkrywaniem istoty wyrazu w sensie jego związku z innymi pojęciami, odkryciem skojarzeń związanych z danym wyrazem w chwili nominacji” (Jakubowicz 2015: 12). Na specyfikę badań etymologicznych wskazywała także Hanna Popowska-Taborska, zdaniem której miejscem spotkania etymologa i etnolingwisty jest przestrzeń historyczno-etnograficzna. Jednak rekonstrukcja językowego obrazu świata, najpełniej realizująca się, zdaniem badaczki, w płaszczyźnie synchronicznej, zakłada wybór jednej z hipotez etymologicznych dotyczących pierwotnego znaczenia wyrazu, wysuwanych

w wyniku analiz diachronicznych (Popowska-Taborska 2012). Jerzy Bartmiński, oceniając rolę etymologii z perspektywy etnolingwisty, przypisał jej znaczący udział w rekonstrukcji JOS (Bartmiński 2006: 13). W opinii autora, dzięki wydobyciu znaczeń pierwotnych „etymologia pozwala w pewien sposób hierarchizować znaczenia słów wieloznacznych i odtwarzać historyczny proces narastania znaczeń” (Bartmiński 2013: 236).

W przypadku leksemu *bieda* należy prześledzić nie tylko jego etymologię, ale także rozwój formalnoznaczeniowy, który w języku polskim polegał na substytucji dwóch form: nieregularnej – *bieda* oraz regularnej, dziś archaicznej – *biada*.

Polska forma *biada/bieda*, będąca podstawą licznych wyrazów pokrewnych (np. *biedota*, *biedactwo*, *biedować*, *biadolić*), ma swoje odpowiedniki w innych językach słowiańskich, zarówno zachodnich, jak wschodnich i południowych. Znaczenia notowane w innych językach słowiańskich to m.in. w słowackim *bieda* ‘inopia, malum, kłopot’, dialektalnie także ‘motyl nocny, ćma’; rosyjskim *беда* ‘malum, nieszczęście, niedola, zmartwienie, plaga, nieprzyjemność’, dialektalnie także ‘nieszczęśliwy człowiek; konieczność, potrzeba; czas sianokosów; błoto; wina, przewinienie’; ukraińskim *біда* ‘malum; inopia’, ‘nieszczęście, niedola, zło, klęska, plaga; kłopot, utrapienie, zmartwienie; nędza, ubóstwo’, dialektalnie także ‘zły, leniwy, niegodny człowiek; bies, nieczysta siła, coś strasznego’; serbochorwackim *bijeda* ‘inopia, malum’, ‘potwarz, kalumnia’, ‘człowiek, rzecz bez wartości’, ‘zła siła, diabeł’, dialektalnie także ‘rodzaj cerkiewnego podatku’ (SPsł I 1974: 221). Ich źródłosłów, prasłowiańskie **bēda*, uznawany jest za rzeczownik odczasownikowy oznaczający ‘stan (przymusowy)’ – **bēditi* ‘zmuszać, skłaniać, zwyciężać’, ‘niesprawiedliwie oskarżać, spotwarzać’, ‘męczyć, dręczyć’, ‘powodować biedę, szkodę’, oraz **bēditi se* ‘pasować się, mocować się, walczyć; cierpieć biedę, męczyć się, dręczyć się’ (SPsł I 1974: 222; por. także SEJP Sław I 1952–1956: 32; SEJP Bor 2010: 27; WSEHJP 2008: 49). Podobne znaczenia **bēditi*, **bēditi se* utrwalone w dialektach innych języków słowiańskich, np. w rosyjskim *бедумь* ‘wyrzęczać szkodę, szkodzić, płatać figle, swawolić, niszczyć, marnować, psuć’; ukraińskim *бедум* ‘cierpieć biedę, trzymać kogoś w nędzy, ubóstwie; lżyć, wymyślać’; bułgarskim *беда бедум* ‘niesłusznie, bezpodstawnie obwiniać’, dialektalnie także ‘oczerniać’, ‘namawiać, przekonywać’ (SPsł I 1974: 222). Zdaniem Wiesława Borysia etymonem całej rodziny wyrazów pokrewnych wobec pierwotnego, niemotywowanego na gruncie słowiańskim, czasownika kauzatywnego **bēditi*¹, jest praindoeuropejskie **b^heid^h* – ‘namawiać kogoś, zmuszać, przymuszać’ (SEJP Bor 2010: 27).

¹ Por. najbliższe pokrewne odpowiedniki indoeuropejskie: gocki *baidjan* ‘zmuszać’; staroislandzki *beda* ‘zmuszać, popędzać, żądać’; grecki *peithō* ‘namawiam, przekonuję’; łaciński *fidō*, *fidere* ‘wierzyć, zawierzać, ufać’ (SEJP Bor 2010: 27; por. także SPsł I 1974: 222).

Notowana w polszczyźnie od XIV w. *biada* to regularna forma, w której dokonał się przegłos: **běda* pierwotnie znaczyło tyle co ‘nieszczęście, niedola, cierpienie, malum’, dialektalnie też ‘ubóstwo, nędza, inopia’ i ‘przymus, konieczność, niezbędność’, w językach południowosłowiańskich również ‘oszczerstwo, potwarz’ (SPsł I 1974: 221). W znaczeniu ‘nieszczęście, ubóstwo’ *biada* utrzymywała się od XIV do XVIII w. (SEJP Bor 2010: 27; por. także SPsł I 1974: 221; ESJP Bańk I 2000: 45; WSEHJP 2008: 49). Forma ta występowała także w funkcji wykrzyknika *biada!*, i – jak zauważa Franciszek Sławski – początkowo nie było pomiędzy wykrzyknikiem a rzeczownikiem różnicy (SEJP Sław I 1952–1956: 31). Jednak od XV w. pojawia się w polszczyźnie równolegle nieprzegłoszona forma *bieda*, początkowo tylko jako wykrzyknik na oznaczenie ‘groźby kary, nieszczęścia, niebezpieczeństwa’ (WSEHJP 2008: 49; por. także SPsł I 1974: 221). W takim znaczeniu zaczynają ponadto funkcjonować w tym czasie obydwie formy wyrazu (SEJP Bor 2010: 27). Najprawdopodobniej w pierwszej połowie XVII w. dochodzi do ich substytucji (SPsł I 1974: 221). Od tego czasu upowszechniać zaczyna się jako rzeczownik nieregularna *bieda* w znaczeniu ‘ubóstwo, nieszczęście’.

Janusz Siatkowski, który analizował współwystępowanie form *biada* i *bieda* w kontekście wpływu języka czeskiego i bohemizmów fonetycznych w polszczyźnie, stwierdził, że rozróżnienie na formę przegłoszoną i nieprzegłoszoną ma korzenie rodzime i dokonało się niezależnie od rozwoju słowa w języku czeskim, choć istniała w tej kwestii między tymi dwoma językami analogia: polskiemu odróżnieniu *biada* ‘ubóstwo, bieda’ i *bieda* ‘biada!’ odpowiadało czeskie *bida* ‘ubóstwo, bieda’ i *běda* ‘biada!’. Pod wpływem czeskiego *běda* zdaniem badacza mogła rozwijać się jedynie forma polskiego wykrzyknika *biada!* Autor konkludował:

Rozróżnienie na rzeczownik *bieda* i wykrzyknik *biada* (a więc odwrotnie w stosunku do zarysowującego się na początku XVI w.) dokonuje się po wieku XVI zupełnie niezależnie od wpływu czeskiego [...] jako rezultat wyrównania semantycznego do *biedny*, *biedzić się* itd. (Siatkowski 1970: 133–134).

Zdaniem Andrzeja Bańkowskiego forma *bieda* szerzyła się pod wpływem dialektu mazowieckiego (por. Dejna 1962). W opinii etymologa uznać należy ją za „ekspresywny neosemantyzm ludowy” (ESJP Bańk I 2000: 46). Upowszechnienie wariantu nieprzegłoszonego tłumaczyć można wyrównaniem do formy miejscownika *w biedzie*, a także oddziaływaniem wyrazów pokrewnych *biedny*, *biedzić się* (SEJP Bor 2010: 27) czy *biednik* (SPsł I 1974: 223).

Dawna forma *biada* dziś stosowana jest właściwie już tylko w funkcji wykrzyknika lub też jako baza derywacyjna czasownika *biadać* ‘wołać: biada!’ (notowanego od XVI w.) czy też współczesnego, ekspresywnego czasownika *biadolić* (WSEHJP 2008: 50). Już Aleksander Brückner pisał: „[...]

utraciliśmy rzeczownik biadę, stały w biblji” i wskazywał, że wraz z nim zanikła pokrewna forma *pobiada*, oznaczająca ‘zwycięstwo’ (SEJP Brüć 1998: 24)², wywodząca się od prasłowiańskiego **poběda* ‘ts.’ (ESJP Bańk II 2000: 642). Przedrostkowa formacja *pobiedzać* od prasłowiańskiego **bēditi* występowała w językach słowiańskich i oznaczała w polszczyźnie ‘zmuszać (zwłaszcza do jedzenia), natarczywie prosić, namawiać’, w języku czeskim ‘pobudzać, zachęcać’, w rosyjskim ‘zwyciężyć, pokonać’, w ukraińskim ‘zwyciężyć’, w staro-cerkiewno-słowiańskim ‘zwyciężać, pokonać, zmusić’ (SPsł I 1974: 222). Formę *pobiedzić* w znaczeniu ‘zwyciężyć, pokonać’ odnotowano także w *Słowniku staropolskim* (SStp VI 1970–1973: 191).

Analiza danych leksykograficznych zawartych w słownikach polszczyzny dawnej (SStp, SPXVI, ESJP XVII–XVIII, SL, SWil, SW) pozwala dostrzec ewolucję znaczenia obu form, regularnej *biada* i nieregularnej *bieda*, a także obserwować stopniowy wzrost liczby ich derywatów, najsilniejszy w wieku XIX.

Dane wyekscerpowane ze słowników historycznych dowodzą, że do końca wieku XVI formą dominującą w polszczyźnie była *biada*. Występowała w funkcji rzeczownika oznaczającego ‘ubóstwo, nieszczęście’ (SStp I 1953–1955: 85) lub też z rozróżnieniem znaczeń: 1. ‘nieszczęście, niedola, zło, klęska, zagłada, kara, przekleństwo, zmartwienie, kłopot’; 2. ‘nędza, ubóstwo, niedostatek’ (SPXVI II 1967: 90–92). W ESJP XVII–XVIII³ odnotowano dwie formy homonimiczne: *bieda* I o znaczeniu ‘nieszczęście, trudność, przykrość’ oraz *bieda* II – ‘jest źle, ciężko’ lub ‘zapowiedź grożącego komuś niebezpieczeństwa, nieszczęścia, kary’. W funkcji wykrzyknika słowniki najstarszej polszczyzny notują trzy formy: *biada*, *bieda*, *bida* (SStp I 1953–1955: 78, 85; ESJP XVII–XVIII), do których dodać należy przyrostkowe *biadaż* i *biadaszku/biadaszku*, zarejestrowane w słownikach z XIX i początku XX w. (SL I 1854: 93; SWil I 1861: 73; SW I 1900: 141). Pierwsze wyraźne odróżnienie wykrzyknika *biada* i rzeczownika *bieda* w opracowaniach leksykograficznych języka polskiego wprowadził Samuel B. Linde. Formę regularną

² Aleksander Brückner wskazuje na związek etymologiczny nazwy miejscowej *Pobiedziska* ‘miejsce gdzie odniesiono zwycięstwo’ z formą *pobiada* (SEJP Brüć 1998: 24). Taka etymologia toponimu *Pobiedziska* znajduje potwierdzenie w opracowaniu *Nazwy miejscowe Polski*, w którym zgromadzono dziesięć nazw o tym samym rdzeniu (*Pobidno*, *Pobiedna*, *Pobiednia*, *Pobiedniczek*, *Pobiednik*, *Pobiedniki*, *Pobiedno*, *Pobiedziska*, *Pobiedzisko*, *Pobiedziszce*). Zdaniem Stanisława Rosponda nazwy te oznaczały biedne, ubogie wsie (NMP IX 2013: 5–7). Już wcześniej na pochodzenie tych nazw od **poběda* ‘zwycięstwo’ wskazywał Witold Taszycki, który toponimy *Pobiedna*, *Pobiednik*, *Pobiedziska* uznawał za nazwy „pamięć jakichś zwycięskich walk przechowujące” i postulował zaliczenie ich do nazw miejscowych kulturalnych (Taszycki 1939: 4–5).

³ Dostęp: https://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=17946&forma=BIEDA#17946 [dostęp: 20.12.2019].

oznaczył autor jako nieużywaną w znaczeniu ‘bieda, nędza’ (SL I 1854: 93)⁴. Zatem nieregularny wariant *bieda*, który pojawił się w funkcji rzeczownika dopiero w początkach XVII w., w ciągu dwóch kolejnych stuleci wyparł regularną i pierwotną postać *biada*.

Definicje leksemu *bieda* zarejestrowane w słownikach z XIX i początku XX wieku (SL, SWil, SW) dowodzą polisemiczności pojęcia. Podstawowe znaczenie, jakie notuje SL i SWil, łączy dwa aspekty, które można określić jako materialno-bytowy i psychospołeczny: *bieda* to ‘biada, nędza, stan cierpienia’. Aspekty te oddzielone zostały w SW, w którym jako podstawowe znaczenie znajdujemy: 1. ‘nędza, ubóstwo, niedostatek, brak, potrzeba’ (aspekt materialno-bytowy), zaś jako 2. ‘niedola, nieszczęście, przeciwieństwo, zmartwienie, utrapienie, udręczenie, szkoda, klęska, plaga’ (aspekt psychospołeczny). Liczba odnotowanych znaczeń leksemu waha się od dwóch w SL, trzech w SWil, do dziesięciu w SW.

Wśród zarejestrowanych we wszystkich trzech słownikach znaczeń pojawia się także *bieda* (w wariantach fonetycznych *bida*, *bidka*, *biedka*, *biga*) ‘wózek o dwóch kołach, taradajka, telega’. Jego pochodzenie, a także fakt pozostawiania wobec podstawowego znaczenia leksemu w relacji polisemii czy też homonimii, są dyskusyjne. W opracowaniu Samuela B. Lindego, w którym znaczenie to odnotowano jako drugie, znajdujemy notatkę: „nie bieda, ale bida, zdaje się być tylko przekręceniem z łacińskiego biga, i nie ma z biedą żadnego związku” (SL I 1854: 101). W SWil znaczenie to zarejestrowano również jako drugie dla hasła *bieda*, nie opatrując żadnym komentarzem (SWil I 1861: 76). W słowniku pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego wyraz oddzielono jako homonim: *bieda*, *bida*⁵, *biga* ‘wózek o dwóch kołach’ (SW I 1900: 147).

Inne rozstrzygnięcie co do etymologii *biedy* (częściej *bidy*) rozumianej jako ‘wózek dwukołowy, dwukółka’ przyjmuje Aleksander Brückner, inne zaś Andrzej Bańkowski. Dla pierwszego z badaczy forma *bida* wywodzi się z łacińskiego *bige* o tym samym znaczeniu. Drugi z autorów, objaśniając pochodzenie leksemu *bieda* ‘nędza, ubóstwo’, pisze tak: „Tu też należy bieda, biedka ‘mały, «biedacki» wózek dwukołowy’ XVIII/XIX (co Brückner niezasadnie skojarzył sobie z łacińskim biga *zaprzęg parzysty*” (ESJP Bańk I 2000: 46). Najwięcej uwagi tej kwestii poświęca Krystyna Długosz-Kurczabowa, która dostrzega trzy możliwości interpretacji tej formy. Po pierwsze, można uznać ją za derywat odrzeczownikowy od *bieda*. Drugie rozstrzygnięcie to

⁴ Por. także *biada* (rzeczownik): SWil I 1861: 73, z kwalifikatorem *nieużywane*; SW I 1900: 141, oznaczone jako *mało używane*.

⁵ W SW dla formy *bida* odnotowano także znaczenie ‘kawalek kija, zastępujący złamaną szprychę’, inaczej *podczos* (SW I 1900: 147; por. także SGP Kar I 1900: 78).

potencjalna uniwerbizacja od *biedny wózek* → *biedka*, a więc byłby to derywat odprzymiotnikowy. W końcu możliwa była także asymilacja łacińskiego *biga* lub *bigae* ‘uprząż parokonna’, z czego wywodzić mogą się formy *biga*, *bi(e)da*, *bi(e)dka* (WSEHJP 2008: 49). Znaczenie ‘wózek dwukołowy’ dla nazwy *bieda* jest notowane również w słownikach gwarowych (por. SGP PAN II 1(4) 1983: 160; Pelc SGL II 2014: 45–46; Kaś SGO I 2011: 34), najczęściej jako wyraz homonimiczny.

Do dwóch znaczeń odnotowanych w SL, w późniejszym o około pół wieku SWil⁶ dodano trzecie znaczenie leksemu *bieda*, w którym czytamy, że była to

słowiańsko-pogańska boginka piekielna, w służbie Rugewita, a siostra i towarzyszka Nędzy. Jest wybladła, żółta, ma żupan dziurawy, kawałkiem niegdyś bogatego pasa przepasany, czapkę podartą i obówie [sic!] dziurawe. Wiele jest o dwu tych istotach pięknych powieści ludowych (SWil I 1861: 77).

Pod hasłem *nędza*, w piątym z kolei znaczeniu, przeczytać możemy:

Nędza z Biedą dwie przyjaciółki i siostry, w piekle narodzone, a po ziemi chodzące, nawiedzają marnotrawców i rozrzutników. Do kogo się przyczepią, ten zawždy sam temu winien, gdyż bogowie co do szczęścia stworzyli ludzi, karzą złych nieszczęściem. O nędzy i Biedzie, jako dwu niewiastach, krąży u ludu dość powieści (SWil I 1861: 755).

Ta personifikacja *biedy* jako postaci niejasnego pochodzenia, kształtem i wyglądem przypominającej kobietę, w kulturze polskiej ma dość obszerną egzemplifikację⁷. Wspomnieć tu można m.in. o satyrze *Nędza z biedą z Polski idą, którym na szczęśliwą waletę, jeden z starodawnych poetów w wiekopomne czasy takie przypisuje Elogium* (1701–1750 r.), wydawanej kilkakrotnie, a wzorowanej na druku pochodzącym jeszcze z XVII wieku. O uosobieniu *biedy* pisze również Samuel Orgelbrand w *Encyklopedii powszechnej* w ten sposób:

Bieda, w podaniach ludowych, uosobienie nędzy i niedoli. Postać jej rozmaicie bywa opisywana: pani czerwono ubrana; cienka, blada panna; bezcielesna, mglista. Można ją podstępnie schwytać, w kości uwięzić, lub w rozszczępionem drzewie przyskrzypnąć; czepia się tego, kto ją z tych więzów uwalnia (EPO 1898: 427).

Pamięć o mitycznej *Biedzie* musiała być żywa wśród ludu polskiego, gdyż utrwalił ją w zbiorach podań i legend m.in. Kazimierz Władysław Wójcicki (*Klechdy, starożytne podania i powieści ludu polskiego i Rusi*, wydanie pierwsze 1837 r.), Karol Baliński (*Powieści ludu spisane z podań*, wydanie pierwsze 1842 r.), Adolf Dygasiński (w noweli *Przy kościele* z tomu *Z zagona*

⁶ Pierwsze wydanie SL – 1807–1814 r., zaś SWil – 1861 r.

⁷ Ludwik Stomma wyróżnił grupę „personifikacji klęsk żywiołowych i zjawisk przyrody” (na przykład *biedy*, choroby, doli, śmierci, śnieżnicy, zarazy i innych) wśród pięciu kategorii „istot zaludniających świat ludowych relacji fantastycznych” (Stomma 1986: 159).

i bruku, wydanego w 1889 r.) czy też Oskar Kolberg w kilku tomach *Ludu*, m.in. w *Chełmskiem* (wydanie pierwsze 1891 r.).

Znaczenie – *bieda* 3. ‘postać nadprzyrodzona uosabiająca niedolę’ zanotowano także w SW (I 1900: 147) i zakwalifikowano jako gwarowe. Łącznie twórcy SW wyróżnili dziesięć znaczeń leksemu. Oprócz trzech wskazanych wcześniej odnajdujemy tu także:

(a) nazwę osoby biednej: 4. ‘biedak, niebożę, biedactwo, nieborak, mizerak, chudzina; człowiek zbiedzony, chuchrak, wynędzniały, mizerak’;

(b) nazwę zbiorową: 5. ‘biedacy, nędza = nędzarze, mizeractwo, hołota’;

(c) nazwę sytuacji nieprzyjemnej, niewygodnej, krępującej: 6. ‘tarapaty, kłopot, ambaras, zmartwienie, kawał = skweres, galamacja, bigos = kram’.

Cztery kolejne znaczenia zakwalifikowano jako gwarowe (por. SGP Kar I 1900: 78; SGP PAN II 1(4) 1983: 156): 7. ‘chudoba, mienie’; 8. ‘kosz ręczny na dwie strony otwierający się’; 9. ‘miesiączka’; 10. ‘potrawa z ziemniaków z wodą’ (SW I 1900: 147).

W *Słowniku warszawskim* odnotowano także użycie przysłówkowe – *bieda* ‘trudno’ (np. *bieda to w trzeci dzień za wilkiem strzelać*) (SW I 1900: 147), które również zostało zakwalifikowane jako gwarowe (por. SGP Kar I 1900: 78; SGP PAN II 1(4) 1983: 156).

Uwzględnianie materiału gwarowego w rozważaniach etymologicznych i historycznojęzykowych jest dziś powszechnie uznane. Zwracała na to uwagę między innymi Hanna Popowska-Taborska:

Wykorzystywanie na dużą skalę materiałów dialektalnych staje się obecnie coraz bardziej powszechne. Badacze odkrywają w tych materiałach nowe źródło zasobów leksykalnych, tym cenniejsze, że rzucające nierzadko światło na tak istotną w dociekaniaх etymologicznych znaczeniową sferę wyrazów. Włączenie do badań etymologicznych leksykalnych materiałów dialektalnych jest postulatem tym ważniejszym, że jak wykazały szczególne badania materiałowe R. Rzepki i B. Walczaka – prasłowiańskie dziedzictwo języka polskiego skumulowane jest obecnie głównie w gwarach i stanowi trzy czwarte ich ogólnego zasobu leksykalnego (Popowska-Taborska 2012: 156).

Materiał gwarowy pozwala dotrzeć do „nowych” znaczeń wyrazów, nieznanymi polszczyźnie literackiej.

Wszystkie znaczenia *biedy* występujące w gwarach polskich wskazują na złożoność pojęcia, a także jego potencjał derywacyjny. Są wśród nich takie, które uznamy za podstawowe, wspólne polszczyźnie ogólnej i ludowej: *bieda* = 1. ‘nędza, ubóstwo’; 2. ‘sytuacja’: (a) trudna, (b) nieszczęśliwa, (c) krzywdząca; 3. ‘o człowieku, o ludziach’: (a) biednych, ubogich, (b) wzbudających współczucie. Inne przekształcenia metaforyczne, charakterystyczne dla gwar, wskazują na małą, skromną, niewystarczającą ilość czegoś, między innymi ziemi lub inwentarza. Podkreślają także niezadawalającą, słabą jakość czegoś, np. zwierząt wykorzystywanych do pracy, np. *bieda* to ‘stary,

nędzny, wychudzony koń' (m.in. SGP PAN II 1(4) 1983: 155; Dej SLKŁ XX 1974: 232; Pelc SGL III 2015: 54), potraw z podstawowych, łatwo dostępnych produktów (np. kartofli, zob. m.in. SSiSL II/2 2018: 197; Pelc SGL VI 2019: 79–80), prostych przedmiotów służących człowiekowi tymczasowo. Przenośnie *bieda* określa także to, co jest niesprzyjające, złe, groźne dla człowieka, np. choroby, warunki atmosferyczne, np. 'zamieć śnieżna' jako *bięda/biada* (Sych SGK I/1967: 103; SSiSL I/3 2012: 252). Jest także uosabiana jako mityczna postać złego ducha, zjawy, jednego z ludowych demonów⁸ (m.in. SGP Kar I/1900: 78; SGP PAN II 1(4) 1983: 154). *Biedą* nazywa się także to, co jest niepożyteczne lub uciążliwe, np. owady, między innymi ćmę, mola, szczyprawkę (m.in. SGP PAN II 1(4) 1983: 155). Na tym nie wyczerpuje się potencjał znaczeniowy słowa. W gwarach jest ono używane także w funkcji ekspresywnej jako pieszczotliwe określenie przedmiotów czy roślin, które człowiek wartościuje pozytywnie. W przypadku zaś tych elementów rzeczywistości, których człowiek się boi lub których chce unikać, nazwa *bieda* pełni funkcję eufemizmu pozwalającego nie nazywać wprost groźnych zjawisk, istot mitycznych, na przykład diabła, złego ducha, a także chorób i dolegliwości, zwłaszcza cholery (SGP PAN II 1(4) 1983: 156), padaczki (AGM IX 1989: 34), miesiączki (SGP Kar I/1900: 78; SGP PAN II 1(4) 1983: 156; AJPP 1934: mapa 255; Kaś LGKP I 2015: 268). Jest więc w gwarach leksykalnym środkiem łagodzenia tabu językowego, które Anna Krawczyk-Tyrpa traktuje jako „społecznie usankcjonowany zakaz mówienia o czymś lub wypowiedzania pewnych wyrazów” (Krawczyk-Tyrpa 2001: 14). Autorka, badając zjawisko tabu językowego w dialektach polskich, nazwie *bieda* przypisała funkcję eufemizmu dla czterech leksemów: *diabeł*, *duch*, *cholera* i *miesiączka* (Krawczyk-Tyrpa 2001: 53, 59, 91, 118, 243). Renata Dźwigoł, badając ludowe słownictwo mitologiczne, uznała *biedę* za eufemizm *cholery* i *diabła* (Dźwigoł 2004: 38, 118, 126, 178, 181). W każdym z tych przypadków *bieda* jest nazwą wartościującą negatywnie.

⁸ W leksykonie *Wielka księga demonów polskich* Barbary i Adama Podgórskich pod hasłem *bida* odnajdujemy informację, że jest to 'nazwa diabła w okolicach Chełma', zaś pod hasłem *bieda*, *Bieda*, *bida*, *Bida* czytamy, że to „nieśmiertelna istota demoniczna, przedstawiana w postaci chudej kobiety, będącej uosobieniem plagi rodu ludzkiego, polegającej na zgryzotach, cierpieniach psychicznych, troskach. Wysysająca z człowieka krew, czyli siły witalne. Zwykle utożsamiana z Nędzą”, znana także pod nazwą *złydnia* (Podgórska, Podgórski 2005: 44–45, 533). Por. także rozważania Stanisława Rosponda dotyczące zapomnianej nazwy ducha domowego *uboże/ubożę*, którą określano w językach słowiańskich 'duszyczki zmarłych przodków', a w terminologii demonologicznej – 'duchy niedoli, biedniaków, chłopów'. Jako nazwa 'istot, duchów małych, krasnoludków' (na co wskazuje przyrostek -ę), zniknęła bez śladu z tradycji ludowej, ustępując miejsca nazwom *podziomek*, *latawiec*, *plonek*, a także *skrzat* i *krasnoludek* (Rospond 1964: 274–276). Por. także Stomma 1986: 159.

Bieda w gwarach ma także liczną grupę synonimów. Są wśród nich takie, które odnoszą się do znaczenia materialnego niedostatku. Do nich zaliczymy między innymi wyrazy: ogólnopolskie *nędza*, *ubóstwo*, ale także *gołowaczna* ‘nędza, ubóstwo’ (Sych SGK I 1967: 337), *mizéria* ‘nędza, bieda’ (Sych SGK III 1969: 173), *bryndza* ‘nędza, niedostatek’ (SGP PAN II(3) 1986: 586), *lichota* ‘bieda, nędza’ (SGOWM IV 2002: 39), *dziadowizna* ‘bieda, nędza’ (SGP PAN VII 1(20) 2005: 149) oraz *chudoba*, *chudobność* ‘niedostatek środków materialnych, bieda’ (Kąś ILGKP II 2015: 138) i *niedostatek* ‘względnie łagodna bieda’ (Kąś ILGKP VI 2018: 500). *Bieda* konotuje zatem takie cechy, jak bycie gołym, a więc nieposiadanie ubrania, bycie lichym, słabym, a także chudym. Zdaniem Ewy Siatkowskiej przymiotnik *chudy* w znaczeniu ‘ubogi’ funkcjonował w języku staropolskim (w wieku XV i XVI) jako efekt substancywizacji, być może pod wpływem czeskim. „Pomostem” między sensem ‘szczupły’ i ‘ubogi’ w języku polskim mogło być znaczenie ‘nieurodzajny’ (Siatkowska 2014: 108).

Jak pokazała przeprowadzona analiza, dane etymologiczne, obserwacja rozwoju znaczeniowego wyrazu oraz jego rozszerzenia semantycznego w gwarach, odkrywają konotacje tkwiące głęboko w strukturze wewnętrznej słowa. Komponenty semantyczne, jakie możemy wskazać w złożonej strukturze pojęcia *BIEDA*, to przede wszystkim: materialny brak i wiążąca się z nim potrzeba / konieczność jego zaspokojenia; nieszczęście, trud, kłopoty; walka, zmaganie się z trudnościami; groźba kary; niska wartość kogoś lub czegoś, niewystarczająca ilość lub słaba jakość czegoś; to, co groźne, niebezpieczne, wrogie człowiekowi. *BIEDA* jest zatem pojęciem, które z łatwością może rozszerzać swoje znaczenia o sensory metaforyczne, co najłatwiej obserwować w dialektach. Jako eufemizm pozwala unikać wyrazów obłożonych tabu językowym. Walory ekspresyjne zaś sprawiają, że *bieda* może nazywać także kogoś lub coś wartego współczucia, litości, ale też politowania.

Ogólnie rozwój znaczeniowy pojęcia przebiegał zatem w trzech etapach: 1. ‘przymus, konieczność’ → 2. ‘nieszczęście, niedola, cierpienie’ → 3. ‘ubóstwo, nędza’⁹. „Materialno-niematerialny” charakter *BIEDY* jest właściwie odbiciem etymologicznego znaczenia wyrazu i jego historycznego rozwoju, w którym kolejne ogniwa nie ustępowały miejsca nowym, ale przyłączały je.

⁹ O rozwoju znaczeniowym *biedy* tak pisała Ewa Młynarczyk: „Bieda genetycznie zatem to ‘sytuacja niedogodna dla człowieka’, ale niedogodność ta była trojako profilowana – postrzegano ją jako sytuację, w której człowiek znalazł się wbrew swej woli, dostrzegano dotkliwość jego położenia i wyrażano współczucie lub kładziono nacisk na jej przyczynę – niedostatki materialne. W dalszym rozwoju polszczyzny pierwszy profil ‘przymus, konieczność’ uległ zapomnieniu, dwa pozostałe są wciąż żywe” (Młynarczyk 2015: 151–152).

I tak w obrazie pojęcia dominuje brak materialny, który pociąga za sobą cierpienie, zmuszające człowieka do podejmowania prób wyjścia z kręgu biedy.

Literatura

- Anusiewicz Janusz, Dąbrowska Anna, Michael Fleischer, 2000, *Językowy obraz świata i kultura. Projekt koncepcji badawczej*, [w:] *Język a kultura*, t. 13: *Językowy obraz świata i kultury*, red. Janusz Anusiewicz, s. 11–44.
- Bartmiński Jerzy, 2006, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, 2013, *Rola etymologii w rekonstrukcji językowego obrazu świata*, „LingVaria” 2 (16), s. 233–245.
- Brzozowska Małgorzata, 1999, *Etymologia w językoznawstwie*, [w:] *W zwierciadle języka i kultury*, red. Jan Adamowski, Stanisława Niebrzegowska, Lublin, s. 356–365.
- Brzozowska Małgorzata, 2000, *Etymologia a konotacja wybranych nazw kamieni*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 12, s. 265–278.
- Brzozowska Małgorzata, 2009, *Etymologia a konotacja słowa. Studia semantyczne*, Lublin.
- Dejna Karol, 1962, *Wyrównania oboczności 'o: 'e oraz 'a: 'e w gwarach polskich*, „Język Polski” XLII, z. 3, s. 188–191.
- Dyoniziak Jolanta, 2005, *Pojęcie biedy w języku polskim, francuskim, angielskim*, „Studia Romanica Posnaniensia”, vol. 32, s. 23–32.
- Dźwigoł Renata, 2004, *Polskie ludowe słownictwo mitologiczne*, Kraków.
- Grzegorzczuk Renata, 1990, *Pojęcie językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 41–49.
- Gumowska Ilona, 2016a, *Bieda – wieloaspektowość konceptu w potocznych relacjach gwarowych w języku polskim*, „Slavica” XLV, s. 44–55.
- Gumowska Ilona, 2016b, *Językowy obraz biedy w związkach frazeologicznych i paremiach o charakterze gwarowym*, [w:] *Słowiańska frazeologia gwarowa*, red. Maciej Rak, Kazimierz Sikora, Kraków, s. 267–277.
- Jakubowicz Mariola, 1999, *Badania etymologiczne w rekonstrukcji językowego obrazu świata*, [w:] *Przeszłość w językowym obrazie świata*, red. Anna Pajdzińska, Piotr Krzyżanowski, Lublin, s. 117–128.
- Jakubowicz Mariola, 2003, *Motywacja semantyczna wybranych nazw wartości – poszukiwania etymologiczne*, [w:] *Język w kręgu wartości*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 171–185.
- Jakubowicz Mariola, 2012, *Badania etnolingwistyczne a etymologia*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 24, s. 173–181.
- Jakubowicz Mariola, 2015, *Co możemy wyczytać ze struktury słowa? Poszukiwania przy okazji badań diachronicznych*, [w:] *Język a kultura*, t. 25: *Struktura słowa a interpretacja świata*, red. Małgorzata Misiak, Jan Kamieniecki, s. 11–20.
- Jankowiak Lucyna, 1997, *Prastowiańskie dziedzictwo leksykalne we współczesnej polszczyźnie ogólnej*, Warszawa.
- Krawczyk-Tyrpa Anna, 2001, *Tabu w dialektach polskich*, Bydgoszcz.
- Lehr-Spławiński Tadeusz, 1954, *Rozprawy i szkice z dziejów kultury Słowian*, Warszawa.
- Marmuszewski Stanisław, 2003, *Potoczna percepcja biedy i bogactwa a rozwój kapitalizmu*, [w:] *Bieda i bogactwo w polskiej kulturze i świadomości*, red. Grażyna Skąpska, Kraków, s. 95–129.
- Mazurkiewicz Małgorzata, 1988, *Etymologia a konotacja semantyczna*, [w:] *Konotacja*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 99–112.

- Młynarczyk Ewa, 2015, *Polski obraz biedy utrwalony w języku i w kulturze*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 27, s. 147–165. DOI:10.17951/et.2015.27.147.
- Młynarczyk Ewa, 2016, *Językowy obraz pożywienia ludności wiejskiej w sytuacjach niedostatku materialnego (na przykładzie wybranych frazemów)*, [w:] *Słowiańska frazeologia gwarowa*, red. Maciej Rak, Kazimierz Sikora, Kraków, s. 253–266.
- Młynarczyk Ewa, 2018, *Bieda w potocznej komunikacji językowej Polaków*, [w:] *Kultura komunikacji językowej, V, Kultura komunikacji potocznej w językach słowiańskich*, red. Anna Piotrowicz, Małgorzata Witaszek-Samborska, Krzysztof Skibski, Poznań, s. 221–230.
- Podgórska Barbara, Podgórski Adam, 2005, *Wielka księga demonów polskich. Leksykon i antologia demonologii ludowej*, Katowice.
- Popowska-Taborska Hanna, 2012, *Rola etymologii w kształtowaniu językowego obrazu świata*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 24, s. 155–171.
- Puzynina Jadwiga, 1997, *Słowo – wartość – kultura*, Lublin.
- Rak Maciej, 2015, *Kulturomy podhalańskie*, Kraków.
- Rospond Stanisław, 1964, *Uboże – duszyczki zmarłych przodków*, „Język Polski” XLIV, z. 5, s. 274–276.
- Siatkowska Ewa, 2014, *O polskim chudym i czeskim chudým z punktu widzenia semantyki i aksjologii*, „Rocznik Sławistyczny” LXIII, s. 99–111.
- Siatkowski Janusz, 1970, *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim. Cz. 2: Formy beznosówkowe, formy nieprzełożone*, Wrocław.
- Skąpska Grażyna (red.), 2003, *Bieda i bogactwo w polskiej kulturze i świadomości*, Kraków.
- Stomma Ludwik, 1986, *Antropologia kultury wsi polskiej XIX wieku*, Warszawa.
- Tarkowska Elżbieta (red.), 2000, *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, Warszawa.
- Tarkowska Elżbieta (red.), 2013, *Dyskurs ubóstwa i wykluczenia społecznego*, Warszawa.
- Taszycki Witold, 1939, *Nazwy miejscowe kulturalne*, „Język Polski” XXIV, z. 1, s. 1–5.
- Wojtyła-Świerżowska Maria, 1998, *Kognitywizm w etymologii*, „Rocznik Sławistyczny” LI, s. 17–31.

Źródła, wykaz skrótów

- AGM – Horodyska-Gadkowska Halina, Strzyżewska-Zaremba Alina, Kowalska Anna, 1971–1992, *Atlas gwar mazowieckich*, t. 1–10, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- AJPP – Małecki Mieczysław, Nitsch Kazimierz, 1934, *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, cz. 1–2, Kraków.
- Dej SLKŁ – Dejna Karol, 1974–1985, *Słownictwo ludowe z terenu województwa kieleckiego i łódzkiego*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”: 1974, XX, s. 189–277 (A–B); 1975, XXI, s. 135–290 (C–D); 1976, XXII, s. 135–268 (E–J); 1977, XXIII, s. 147–290 (K); 1978, XXIV, s. 149–274 (L–M); 1979, XXV, s. 123–276 (N–Ó); 1980, XXVI, s. 117–257 (P–Por); 1981, XXVII, s. 129–281 (Pos–R); 1982, XXVIII, s. 119–261 (S–Sy); 1983, XXIX, s. 83–233 (Sz–U); 1984, XXX, s. 91–213 (W); 1985, XXXI, s. 143–265 (Z–Ż).
- EJP – Urbańczyk Stanisław (red.), 1991, *Encyklopedia języka polskiego*, Wrocław.
- EPO – Orgelbrand Samuel, 1898, *Encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami*, Warszawa. Dostęp: <http://cybra.lodz.pl/dlibra/docmetadata?id=1197&from=publication>.

- ESJP XVII–XVIII – *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII 1. połowy XVIII wieku*, oprac. zespół Pracowni Historii Języka Polskiego XVII/XVIII w. pod kierunkiem Włodzimierza Gruszczyńskiego, IJP PAN, 2004–, A–. Dostęp <http://sxvii.pl>.
- ESJP Bańk – Bańkowski Andrzej, 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.
- Kąś ILGKP – Kąś Józef, 2015–2019, *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*: 2015, t. 1 (A–B); 2015, t. 2 (C–Do); 2016, t. 3 (Dó–Gr); 2017, t. 4 (Gu–Kol); 2017, t. 5 (Koł–Mad); 2018, t. 6 (Maf–Nie); 2018, t. 7 (Nif–Pap); 2018, t. 8 (Par–Pou); 2019, t. 9 (Pow–Sce), t. 10 (Sch–Śró), Bukowina Tatrzańska–Nowy Sącz.
- Kąś SGO – Kąś Józef, 2011, *Słownik gwary orawskiej*, t. 1–2, Kraków.
- NMP – Rymut Kazimierz, Czopek-Kopciuch Barbara (red.), 1996–2017, *Nazwy miejscowe Polski*, t. 1–14, Kraków.
- Pelc SGL – Pelcowa Halina, 2012–2019, *Słownik gwar Lubelszczyzny*: t. 1. *Rolnictwo: Narzędzia rolnicze, prace polowe, zbiór i obróbka zbóż*, Lublin 2012; t. 2. *Rolnictwo: Transport wiejski, rośliny okopowe i paszowe, gleby i rodzaje pól, uprawa lnu i konopi, zbiór siana*, Lublin 2014; t. 3. *Świat zwierząt*, Lublin 2015; t. 4. *Sad i ogród warzywny, budownictwo i przestrzeń podwórza*, Lublin 2016; t. 5. *Świat roślin*, Lublin 2017; t. 6. *Pokarmy*, Lublin 2019.
- SEJP Bor – Boryś Wiesław, 2010, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- SEJP Brüc – Brückner Aleksander, 1998 (wyd. I 1927), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- SEJP Sław – Sławski Franciszek, 1952–1982, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1–5, Kraków.
- SGOWM – *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, 1987–2014: t. 1 (A–Ć), red. Zofia Stamirowska, 1987; t. 2 (D–G), red. Zofia Stamirowska, 1991; t. 3 (H–K), red. Zofia Stamirowska, Henryka Perzowa, 1993; t. 4 (L–N), red. Henryka Perzowa, Danuta Kołodziejczykowa, 2002; t. 5 (O–Ó), red. Henryka Perzowa, Danuta Kołodziejczykowa, 2006; t. 6 (Pa–Pó), red. Danuta Kołodziejczykowa, Katarzyna Sobolewska, 2014; Warszawa–Kraków.
- SGP Kar – Karłowicz Jan, 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Kraków.
- SGP PAN – *Słownik gwar polskich*, 1977–2018, opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie pod kier. Mieczysława Karasia (Źródła i t. I), Jerzego Reichana i Stanisława Urbańczyka (t. II–IV), Joanny Okoniowej i Jerzego Reichana (t. V–VI), Joanny Okoniowej (t. VII–IX, z. 1), Renaty Kucharzyk (t. IX, z. 2–t. X, z. 1), Kraków.
- SL – Linde Samuel B., 1854–1860, *Słownik języka polskiego*, (wyd. II), wyd. fototypiczne edycji lwowskiej z 1994, Warszawa.
- SPXVI – Mayenowa Maria R., Pełowski Franciszek i in. (red.), 1966–2019, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–37: t. 2 (Bańczysty–Butynkować się), 1967; t. 25 (Po–Podnożny), 1997; t. 33 (Przy–Przypytywać się), 2009, Wrocław–Warszawa.
- SPsł – Sławski Franciszek (red.), 1974–2001, *Słownik prastowiański*, t. 1–8, Wrocław.
- SSiSL – *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Koncepcja całości i redakcja: Jerzy Bartmiński, zastępca redaktora Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, t. 1, *Kosmos, cz. 1: Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin 1996; cz. 2: *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999; cz. 3: *Meteorologia*, Lublin 2012; cz. 4: *Świat, światło, metale*, Lublin 2012; t. 2, *Rośliny, cz. 1: Zboża*, Lublin 2017;

- cz. 2: *Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe*, Lublin 2018; cz. 3: *Kwiaty*, Lublin 2019; cz. 4: *Zioła*, Lublin 2019.
- SSStp – Urbańczyk Stanisław (red.), 1953–2002, *Słownik staropolski*, 1953–2002, t. 1–11, Kraków.
- SW – Karłowicz Jan, Kryński Adam, Niedźwiedzki Władysław, 1900–1927, *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, (wyd. z 1952–1953, reprint), Warszawa.
- SWil – Zdanowicz Aleksander i in. (red.), 1861, *Słownik języka polskiego*, Wilno (edycja elektroniczna *Słownika wileńskiego*, www.eswil.ijp.pan.pl/).
- Sych SGK – Sychta Bernard, 1967–1976, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. 1–7, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- USJP – Dubisz Stanisław (red.), 2003, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–4, Warszawa.
- WSEHJP – Długosz-Kurczabowa Krystyna, 2008, *Wielki słownik etymologiczno-histeryczny języka polskiego*, Warszawa.

Streszczenie: Autorka prezentuje ustalenia etymologiczne i historycznojęzykowe odnoszące się do pojęcia *BIEDA* w języku polskim. Analiza diachroniczna pozwala obserwować ewolucję pojęcia. W artykule przywołano najważniejsze spostrzeżenia dotyczące roli etymologii w badaniach semantycznych, zwłaszcza w rekonstrukcji językowego obrazu pojęć na gruncie etnolingwistyki kognitywnej. W części analitycznej autorka omawia kolejno dane zaczerpnięte ze słowników etymologicznych, polszczyzny historycznej oraz gwarowej. Analiza dotyczy dwóch form leksemu: *bieda* i *biada*, które w języku polskim podlegały substytucji. Ogólnie rozwój znaczeniowy pojęcia przebiegał w trzech etapach i obejmował znaczenia takie, jak: 1. ‘przymus, konieczność’; 2. ‘nieszczęście, niedola, cierpienie’; 3. ‘ubóstwo, nędza’. „Materialno-niematerialny” charakter *BIEDY* jest właściwie odbiciem etymologicznego znaczenia wyrazu i jego historycznego rozwoju, w którym kolejne ogniwa nie ustępowały miejsca nowym, ale przyłączały je. Uwzględnienie rozwoju znaczeniowego w rekonstrukcji językowego obrazu *BIEDY* pozwala na stwierdzenie, że w strukturze pojęcia łączą się dwa aspekty: materialno-bytowy oraz psychospołeczny. Komponenty semantyczne, jakie możemy wskazać w złożonej strukturze pojęcia *BIEDA*, to przede wszystkim: materialny brak i wiążąca się z nim potrzeba / konieczność jego zaspokojenia; nieszczęście, trud, kłopoty; walka, zmaganie się z trudnościami; groźba kary; niska wartość kogoś lub czegoś, niewystarczająca ilość lub słaba jakość czegoś; to, co groźne, niebezpieczne, wrogie człowiekowi. *BIEDA* jest pojęciem, które z łatwością może rozszerzać swoje znaczenie o sensory metaforyczne, co najłatwiej obserwować w dialektach. Jako eufemizm pozwala unikać wyrazów obłożonych tabu językowym.

Słowa kluczowe: bieda; etymologia; etnolingwistyka; język polski

